

METODOLOGICZNE PROBLEMY BADANIA MIAST ŚREDNICH W POLSCE

Anna Runge

Methodological problems associated with research on midsize towns in Poland

Abstract: Polish geographers have traditionally focused on research on large cities. However, in the 1990's, their interests became influenced by Poland's economic and political transformation. This process led to a break-down of past research methods and a renaissance of local studies, shifting from the macro-scale to that of small towns, while disregarding the meso-scale i.e. midsize towns. Such a lack of interest in midsize towns might result, on the one hand, from vague identification criteria used for this group of towns, and on the other hand, from the need to apply a wider methodological spectrum and a broader theoretical base for the research. The crucial problem is described by the following question: What role do midsize towns play in society and the economy? In other words, what is the relationship between towns in various size groups with their respective supply areas? Establishing the relationship between a town's population and its functional structure enabled to determine the functional characteristics of midsize towns. The effect of a town's surrounding area and its structural and functional background should also be considered. The paper analyzes these issues in light of municipal network models, dynamics of municipal systems, municipal development stages, and the theory of the economic base. Certain theories of regional development are also discussed.

Keywords: midsize towns, town functions, influence of towns on their supply areas, regional development

Zarys treści: Nieostrość kryteriów identyfikacji miast średnich jest jedną z przyczyn braku dostatecznego zainteresowania nimi badaczy, skoncentrowanych na miastach dużych i małych. Tymczasem istotne wydaje się pytanie, jaką rolę miasta średnie powinny spełniać, zarówno w systemie osadniczym, tj. względem miast z innych grup wielkościowych, jak i w danym regionie, poprzez swe powiązania z zapleczem. Ustalenie związku między wielkością zaludnienia miasta a jego strukturą funkcjonalną pozwoliłoby (przynajmniej w części) odpowiedzieć na te pytania. Należy też rozważyć wpływ struktury miejskiej sieci osadniczej oraz strukturalno-funkcjonalnego kontekstu regionalnego na kształtowanie się miast średniej wielkości. Autorka próbuje ocenić przydatność niektórych koncepcji przemian społeczno-ekonomicznych miast i regionów do badania miast średnich.

Słowa kluczowe: miasta średnie, funkcje miast, oddziaływanie miast na zaplecze, rozwój regionalny

Wprowadzenie

W polskim piśmiennictwie geograficznym (pomijając kontekst porównań międzynarodowych) pojęcie miasta średniej wielkości nie jest jednoznaczne. W większości przypadków podaje się przedział od 20 tys. do 100 tys. mieszkańców, jako charakterystyczny dla tej grupy ośrodków miejskich. Wątpliwości jednak budzą zarówno górna, jak i dolna granica tego przedziału, zmieniane przez autorów w zależności od potrzeb badawczych. Wynika to najczęściej z dyskusyjnego charakteru podziału ośrodków miejskich liczących 20–100 tys. mieszkańców na małe i średnie (Kwiatkiewicz-Sołtys, Runge 2011). Ponadto wskazuje się na niejednorodność miast średniej wielkości. Miasta przekraczające poziom 50 tys. mieszkańców według niektórych badaczy stanowią już inną jakość w porównaniu z ośrodkami mniejszymi (Stasiak 1994; Parysek, Kotus 1997).

Zasadniczym kryterium podziału miast na kategorie wielkościowe jest liczba ich mieszkańców. Porównując podstawowe kategorie, tj. podział miast na małe (do 20 tys. mieszkańców), średnie (20–100 tys.) oraz duże (powyżej 100 tys.), stawiamy sobie pytania:

- Na ile cecha ta odzwierciedla zróżnicowanie demograficzno-społeczne oraz strukturalno-funkcjonalne tak wydzielonych miast?
- Na ile kryterium to jest reprezentatywne dla przeszłych i współczesnych tendencji przeobrażeń ośrodków miejskich?

Dotychczasowy dorobek badawczy z zakresu klas wielkościowych miast jest mocno zróżnicowany. Jak zauważył K. Dziewoński (1983), w powojennej historii geografii osadnictwa w Polsce widoczne były kolejno etapy zainteresowania miastami małymi (w latach 50.), średnimi (w latach 60. i 70.) i dużymi (od lat 70.). Od transformacji ustrojowej przeżywamy rozkwit studiów nad miastami małymi. Wydaje się, że przyczyną takiego stanu jest nie tylko względna łatwość badania ośrodków lokalnych, gdzie miasta średniej wielkości wymagałyby bardziej intensywnych działań, szerszego spektrum narzędziowego, podbudowy teoretycznej itp. Można przypuszczać, że przyczyną słabego obecnie zainteresowania problematyką miast średnich może być także ich powojenny stereotyp. W wielu przypadkach miasto średnie stanowiło szybko rozwijający się monofunkcyjny ośrodek przemysłowy, co było powodem wzrostu jego zaludnienia, głównie dzięki migracjom. Powojenna monografia Tarnowa (Dziewoński, Iwanicka-Lyrowa 1971), stawiana w literaturze geograficzno-osadniczej jako wzór dla tego typu miast, utrwaliła ten stereotyp.

Celem niniejszego opracowania jest zwrócenie uwagi na najistotniejsze zdaniem autorki problemy metodologiczne związane z badaniem miast średnich w Polsce.

Kryteria wydzielenia grup wielkościowych miast

Kryterium statystyczne (wielkości zaludnienia)

Jedynym uznawanym w Polsce kryterium miejskości jest posiadanie praw miejskich, liczba mieszkańców zaś stanowi podstawę przynależności miasta do określonej grupy wielkościowej. O ile przynależność danej miejscowości do grupy miast nie budzi

wątpliwości (poza grupą miast najmniejszych), o tyle granice klas wielkościowych nie są już tak oczywiste. Przedział miast małych ma jednoznacznie określoną dolną granicę wielkości (zaludnienie miasta najmniejszego na danym obszarze). Z kolei górną granicę miast dużych wyznacza zaludnienie największego miasta. Natomiast obie granice miast średniej wielkości (dolna i górna) mają charakter umowy, wykazując pewien stopień niejednoznaczności. Wielkość najmniejszego oraz największego miasta, a także określony podział wielkościowy miast, determinują liczebność przyjętych klas wielkościowych. Wyraźna asymetryczność rozkładu wielkości zaludnienia powoduje, że grupa miast małych w Polsce obejmuje ponad 600 ośrodków, miast średnich jest 180, dużych zaś około 40, przy czym rozpiętość statystyczna pierwszego przedziału sięga maksymalnie do 20 tys. ludności, drugiego – 80 tys., a dla przedziału trzeciego przekracza 1 mln mieszkańców. Dzieje się tak, ponieważ wraz ze wzrostem zaludnienia szybko maleje liczba ośrodków danej klasy, przy czym w coraz większych miastach pojawiają się rzadkie i wyspecjalizowane rodzaje działalności.

Wyjaśnia to koncepcja ośrodków centralnych Christallera (1933). Przyjęta przez tego autora zasada centralności pozwala identyfikować ten ośrodek miejski, który odgrywa rolę głównego ośrodka w stosunku do otaczającej przestrzeni, organizując rozmieszczenie jednostek niższego rzędu w zakresie podaży i popytu na dobra i usługi, zgodnie z izotropowymi własnościami przestrzeni geograficznej. Konsekwencją jest heksagonalny model hierarchicznego usytuowania względem siebie poszczególnych obszarów oddziaływania miast. Christaller wyodrębnił 7 poziomów hierarchicznych miast – od największego po najmniejszy kolejno były to: stolica, miasta prowincjonalne (2), ośrodki regionalne (6), okręgowe (18) i powiatowe (54), miejscowości gminne (162) i miejscowości targowe (486).

Nawiązując do tego modelu, należałoby w Polsce wyróżnić z pewnością więcej niż 3 klasy wielkościowe miast o odmiennych przedziałach zaludnienia, roli w systemie osadniczym oraz wielkości obszaru oddziaływania, w tym niezbędne byłoby wydzielenie klas miast największych i najmniejszych. W statystyce publicznej (m.in. Rocznik Demograficzny) oraz w literaturze przedmiotu wyodrębnia się także 7 klas wielkościowych. Są to miasta: poniżej 5 tys. mieszkańców, 5–10 tys., 10–20 tys., 20–50 tys., 50–100 tys., 100–200 tys. i powyżej 200 tys. mieszkańców (Szymańska 2007). Wnikliwa analiza miejskiej sieci osadniczej powinna także operować podziałem na co najmniej 7 klas wielkościowych (tab. 1).

Wydaje się przy tym, że w wieloelementowym zbiorze miast małych (673 miasta) należałoby jeszcze wyróżnić podklasy o zaludnieniu 5–10 tys. i 10–20 tys., a zupełnie osobno potraktować miasta liczące poniżej 5 tys. mieszkańców, które formalnie, tj. według statusu prawnego, są miastami małymi, lecz znajdują się na pograniczu miejskości, stanowiąc często formy wiejsko-miejskie.

Porównując miejski system osadniczy Polski do modelu Christallera, zauważamy istotne podobieństwo, jednak z wyraźną nadwyżką miast małych (tab. 1). Nadwyżka miast najmniejszych wynika ze stosowania kryterium prawnego do uznawania miejscowości za miasto. Miasta te stanowią aż 45 % zbioru miast małych. Być może część takich miejscowości utrzymuje obecnie status prawny miasta „na wyrost” (m.in. w drodze restytucji praw miejskich ze średniowiecza).

Tab.1. Model Christallera a struktura miejskiej sieci osadniczej Polski
 Table 1. Christaller's Model versus urban settlement patterns in Poland

Poziomy hierarchiczne miast wg Christallera (1933) City hierarchy according to Christaller		Sieć miejska w Polsce Urban settlement network in Poland			
Klasy Classes	Liczba miast Number of cities	Nazwy poziomów hierarchicznych City hierarchy	Liczba ludności w tys. Population in thousands	Liczba miast Number of cities	Funkcje i zasięg oddziaływania Functions and impact
Ogół miast All cities	729	x	x	893	x
1. miasto stołeczne 1. capital city	1	1. stolica kraju 1. capital city	>1000	1	Warszawa: krajowy / national
2. miasto prowincjonalne 2. provincial city	2	2. miasta prowincjonalne 2. provincial city	500–750	4	Kraków, Łódź, Poznań i Wrocław; Stolica dużych prowincji, rozległych krain geograficzno-historycznych. Pretendują do pełnienia funkcji metropolitalnych. Są ogniwami europejskiego układu osadniczego Capitals of large provinces and large historical regions; Serve as core units of European settlement patterns
3. ośrodki regionalne 3. regional city	6	3. ośrodki ponadregionalne 3. upreregional city	250–500	6	Gdańsk, Szczecin, Bydgoszcz, Lublin, Katowice, Białystok; Miasto o dużym potencjale demograficznym i o złożonych funkcjach. Główne ogniwa krajowego systemu osadniczego. Są stolicami dużych regionów; na ogół położonych zewnętrznie, poza centrum kraju. Miasta te nie pełnią funkcji metropolitalnych, choć w niektórych z nich takie funkcje mogą się pojawić. Tworzą zespoły miejskie typu aglomeracji. Role niektórych miast (Katowice, Gdańsk) modyfikują występowanie w obrębie złożonych układów osadniczych typu konurbacji, a zatem w bezpośrednim sąsiedztwie innych miast dużych Diverse functional structure with higher order services. Feature an important labor market, which affects adjacent counties. Voivodeship-level and/or and county-level administration present. Serve as capitals of larger regions but ones with less economic potential. Some are located in peripheral areas – Rzeszów and Olsztyn. Regional and subregional impact on adjacent areas. Stabilize settlement patterns and aid regional development
4. ośrodki okręgowe 4. district city	18	4. ośrodki regionalne 4. regional city	100–250	28	Zróżnicowana struktura funkcjonalna, występowania usług wyższego rzędu oraz duże znaczenie rynku pracy, poprzez który miasta silnie oddziałują na zaplecze. Duże znaczenie funkcji administracyjnych (wojewódzkich i powiatowych). Są to na ogół stolice większych regionów, lecz o słabszym potencjale gospodarczym lub peryferyjnym położeniu (m.in. Olsztyn, Rzeszów). Ich oddziaływanie dokonuje się na poziomie regionalnym lub subregionalnym. Odgrywają one rolę stabilizatora sieci osadniczej i rozwoju regionalnym Cities with substantial demographic potential and complex functionality. Serve as core units of national settlement patterns. Serve as capitals of large regions located outside the central part of the country. Are not considered metropolitian areas by Polish law. Some may possess many features of metropolitian areas. Form large urban areas known as agglomerations. Some (Katowice, Gdańsk) are affected by other large cities nearby. This is known as the conurbation effect in Poland

5. ośrodki powiatowe 5. county seat	54	5. ośrodki subregionalne 5. subregional city	50–100	47	Zasięg oddziaływania na poziomie powiatowym, a zdegradowane stolice dawnych województw na poziomie subregionalnym (NTS3) County-level impact on adjacent areas. Former voivodeship capitals serve as subregional capitals (NTS3)
6. miejscowości gminne 6. commune seat	162	6. ośrodki ponadlokalne 6. supralocal city	20–50	134	Obejmują swym oddziaływaniem obszar większy niż gmina wiejska, na terenie której są położone Impact a little more than their rural home commune
7. miejscowości targowe 7. market town	486	7. ośrodki lokalne w tym 7. local city	<20 10–20 5–10 <5	673 180 188 305	Miasta małe o funkcjach lokalnych ograniczających się do obszaru gminy wiejskiej. Wskazują silny związek z rolniczym zapleczem. Należą do miast małych, które sponiósł występujących w Polsce 673 miast małych ogniskują więzi w obrębie całej gminy wiejskiej Small towns performing local functions limited to rural communes. Strongly associated with their agricultural surroundings. Some of the 673 small towns may impact their entire rural communes

Źródło: zestawienie własne na podstawie Christaller (1933).

Source: author's own work based on Christaller (1933).

Eberhardt (1986) zaproponował, aby do podziału systemu osadniczego Polski na poszczególne podsystemy oraz do ich identyfikacji stosować zasady oparte na relacjach funkcjonalnych i zasięgach przestrzennych, zamiast posługiwania się zasadą podobieństwa strukturalnego wyrażonego poprzez wielkość zaludnienia miasta czy też jego potencjał gospodarczy. Badanie kierunków i natężenia powiązań przestrzennych ujawnia w różnym stopniu funkcje o charakterze krajowym, regionalnym oraz lokalnym. „Ze względu na (...) regionotwórczy charakter wielu powiązań (...) możliwa jest hierarchiczna klasyfikacja funkcjonalna zarówno ośrodków miejskich, jak i wytworzonych przez te ośrodki regionów węzłowych” (Eberhardt 1986). Autor ten zasugerował podział systemu osadniczego Polski na 3 zasadnicze części składowe, a każdą podzielił na dwa podsystemy. Na szczycie tej hierarchii umieścił złożone układy osadnicze (największe aglomeracje), a dopiero na niższych poziomach występują pojedyncze ośrodki miejskie. I tak:

1. Podsystem zespołów osadniczych o najwyższej randze hierarchicznej obejmował:
 - a) zespoły miejskie o znaczeniu krajowym (aglomeracje: katowicka, warszawska, gdańska i szczecińska);
 - b) zespoły miejskie o znaczeniu prowincjonalnym, pełniące funkcje uzupełniające w stosunku do podsystemu krajowego (aglomeracje: krakowska, wrocławska, poznańska i łódzka).
2. Podsystem zespołów i ośrodków osadniczych o znaczeniu ponadregionalnym i regionalnym tworzyły:
 - a) ośrodki węzłowe dla obszaru większego niż przydzielone im na mocy reformy administracyjnej z 1975 roku małe województwa (1 zespół miejski Bydgoszcz–Toruń i 10 pojedynczych miast: Lublin, Białystok, Częstochowa, Kielce, Radom, Bielsko-Biała, Opole, Wałbrzych, Olsztyn, Rzeszów). Ich dynamiczny wzrost demograficzny w latach 1950–1978 potwierdzał umocnienie się tendencji policentrycznych w systemie osadniczym Polski oraz świadczył o istotnej roli tego średniego szczebla hierarchicznego miast w strukturze osadniczej kraju. W okresie transformacji społeczno-ustrojowej ośrodki te wykazały jednak spadek zaludnienia;
 - b) ośrodki miejskie o znaczeniu regionalnym (obok pozostałych 29 stolic dawnych województw, które nie znalazły się na wyższych poziomach hierarchicznych, zaliczono tu także Gniezno, Grudziądz i Ostrowiec Świętokrzyski). Przyporządkowanie tym miastom w 1975 roku dużego obszaru obsługi (ówczesnego województwa) spowodowało rozbudowę ich struktury funkcjonalnej. Jednak granica między podsystemem regionalnym a ponadlokalnym była dość płynna.
3. Podsystem ośrodków osadniczych o znaczeniu ponadlokalnym i lokalnym składał się z:
 - a) ośrodków miejskich o znaczeniu ponadlokalnym, których zasięg oddziaływania przestrzennego obejmował powiat lub obszar mniejszy, lecz znacznie większy niż terytorium gminy, w obrębie której ośrodek taki się znajdował. Podsystem ten grupuje miasta znacznie zróżnicowane pod względem wielkości zaludnienia – od ośrodków liczących ponad 50 tys. mieszkańców po nawet kilkutyśczne miasteczka, które spełniają istotną funkcję na szczeblu ponadlokalnym. Wynika to ze znacznych różnicowań regionalnych. Na obszarach zurbanizowanych i uprzemysłowionych

miasta o większym zaludnieniu mają mniejszy obszar oddziaływania, na obszarach rolniczych zaś, zwłaszcza w Polsce środkowej i wschodniej, miasta mniejsze mogą mieć większy zasięg przestrzennego oddziaływania. W 1978 roku do tego podsystemu zaliczono m.in. 91 „stolic” gmin liczących 10–20 tys. mieszkańców oraz 20 stolic gmin mających ponad 20 tys. mieszkańców.

b) ośrodków osadniczych o znaczeniu lokalnym, ograniczającym swe oddziaływanie do obszaru własnej gminy (małe miasta i osiedla wiejskie).

Nawiązując do wyróżnionych przez Christallera poziomów hierarchicznych miast oraz mając na względzie wielkość zaludnienia, w Polsce, zdaniem autorki, należałoby wyróżnić 7 klas wielkościowych miast, które powinny spełniać określone funkcje o odpowiednim zasięgu oddziaływania (tab. 1). Jest to tylko częściowo zgodne z opisanymi wyżej podsystemami zespołów osadniczych i ośrodków miejskich Eberhardta, gdyż zasięg powiązań funkcjonalnych nie zawsze jest wprost proporcjonalny do wielkości zaludnienia danego ośrodka. Poza taką hierarchią znalazłyby się także miasta o silnie wyspecjalizowanych funkcjach (Domański 2006), np. uzdrowiskowych, lotniskowych, sypialnianych (satelity), ośrodków górniczych itd.

Liczebność i stałość zbioru

Odmienną kwestię stanowią przemiany miejskiej sieci osadniczej powodujące, że wyróżnione podzbiory są na ogół zróżnicowane pod względem dynamiki zaludnienia – część miast wykazuje wzrost zaludnienia, inne stagnację, a reszta regres demograficzny. Zatem obok ośrodków wykazujących stałą przynależność do danej klasy wielkościowej mamy też i takie, które tę przynależność zmieniły, najczęściej przez wzrost bądź spadek zaludnienia. Należy przy tym pamiętać, że niekiedy spadek zaludnienia jest pozorny, bo wiąże się z suburbanizacją. Ponadto w warunkach polskich liczne były przypadki włączania różnych miejscowości do sąsiednich, większych miast, które się szybko rozwijały, a po 1989 roku wyłączenia ich z obrębu tych większych miast i powrót do ich samodzielności. Zmiany te są jedną z przyczyn niestałości zbioru poszczególnych klas wielkościowych miast. Powyższe uwarunkowania mogą prowadzić do spadku znaczenia jednych ogniw tej hierarchii osadniczej oraz pojawiania się nowych istotnych elementów, co zmienia kierunki ciężarów i powiązań, powodując przeobrażenia całej sieci osadniczej.

Funkcje jako kryterium wydzielenia miast

Każda grupa wielkościowa miast pełni określone funkcje, wynikające z hierarchii sieci osadniczej oraz potrzeb bliższego i dalszego zaplecza. Miasta małe są traktowane jako lokalne ośrodki obsługi rolnictwa (Heffner 2003), podczas gdy duże posiadają zróżnicowaną strukturę funkcjonalną, pełniąc przy tym ważne funkcje administracyjne oraz silnie oddziałując na swe zaplecze przez rynek pracy. Stanowią one też ważne ogniwa krajowego systemu osadniczego. Z kolei miasta największe pretendują do roli ośrodków metropolitalnych danego państwa (Ilnicki 2003). Ten utarty w literaturze pogląd nie rodzi większych dyskusji na poziomie krajowym. Jaką rolę odgrywają zatem miasta średnie, zarówno w systemie osadniczym, jak i regionie? Czy są pośrednimi

ogniwami krajowego układu osadniczego? Czy odgrywają rolę subregionalnych i regionalnych rynków pracy oraz ośrodków świadczenia usług? Czy nadaje im to charakter regionotwórczy?

Sytuacja komplikuje się jednak w złożonych układach osadniczych, gdzie kryteria wielkości zaludnienia i funkcjonalne budzą liczne wątpliwości. Przykładowo w województwie śląskim znajdujemy miasta małe z niewielkim udziałem obsługi rolnictwa oraz miasta średniej wielkości pozbawione roli ognia pośredniego, a także miasta duże (powyżej 100 tys. mieszkańców) bez funkcji charakterystycznych dla miast tej wielkości. Taką dysproporcję funkcji i wielkości miasta wykazują m.in. Zabrze i Sławków. Różne może być zatem znaczenie ośrodków określonej wielkości w zależności od ich położenia, gdyż wpływa ono na poziom centralności i wyspecjalizowania miasta. Inne będzie znaczenie miast średnich w zapleczach złożonych układów osadniczych, a inne w słabo zaludnionych regionach z nadreprezentacją głównego ośrodka (Runge 2011). Przy bardzo dużej wielkości zaludnienia takiego „stołecznego” dla regionu miasta kolejna – niższa klasa wielkościowa miast reprezentowana jest słabo lub wcale nie występuje, stąd silne wsparcie takiego miasta największą grupą miast średnich (por. woj. łódzkie). Znajdujemy także w Polsce regiony z silnym potencjałem demograficznym ośrodka stołecznego, gdzie wobec niewielkiego udziału miast średniej wielkości rolę ognia pośredniego w regionalnym układzie osadniczym odgrywają liczne tam miasta małe (woj. podlaskie).

Biorąc pod uwagę powyższe spostrzeżenia, wydaje się, że stosowanie wielkościowego (sztywnego) kryterium podziału miast na małe, średnie i duże za pomocą granic 20 i 100 tys. mieszkańców jest stanowczo niewystarczające. Należy uwzględnić także inne kryteria.

Struktura funkcjonalna miast średnich

Teza o roli miast średniej wielkości jako pośredniego ognia w krajowym układzie osadniczym wymaga bardziej wnikliwej analizy, zarówno z funkcjonalnego, jak i przestrzennego punktu widzenia. Pozwoli ona na identyfikację odmienności funkcjonalnej miast średnich w stosunku do ośrodków z innych klas wielkościowych – co jednak nie jest łatwe. W dotychczasowych koncepcjach rozwoju miast (zwłaszcza tych sprzed 1989 r.) odczuwany jest dotkliwy brak studiów poświęconych zróżnicowaniu przemian gospodarczych i strukturze funkcjonalnej miast w zależności od klasy ich wielkości. Wpływało na to także szybkie, a często jednostronne uprzemysłowienie miast średnich, spowodowało dynamiczny wzrost ich zaludnienia poprzez silną imigrację w powojennych dziesięcioleciach i było traktowane jako swoisty awans gospodarczo-społeczny tych miast. Rolą centralnego planisty miało być odgórne wyrównywanie szans i niwelowanie różnic rozwojowych, zwłaszcza w tych obszarach Polski, które z polityczno-ekonomicznego punktu widzenia nie nadążały za przemianami. Jednak brak mechanizmów rynkowych na rzecz takiego działania spowodował ułomność wieloaspektowych procesów urbanizacji, dobitnie obnażoną po 1989 roku. Tendencje te – rozpatrywane z obecnej perspektywy – można uznać za przejawy odgórnie sterowanej urbanizacji.

Kolejną istotną barierą jest niedostępność odpowiednich danych statystycznych. Pojawia się pytanie, czy dysponując niezwykle skromnym zasobem informacji (z oficjalnej statystyki GUS) możemy się pokusić o charakterystykę zróżnicowania funkcjonalnego miast. Jest to wręcz niemożliwe, gdyż statystyka ta jest trudno dostępna (wysoki koszt zakupu danych), a przy tym niepełna. Dotyczy ona bowiem tylko zakładów liczących powyżej 9 pracowników, co w przypadku miast, zwłaszcza małych i średnich, daje całkowicie fałszywy obraz struktury pracujących. Przeprowadzane studia przypadków – często za pomocą narzędzi pośrednich i szacunków – pozwalają uzyskać wyniki względnie zadowalające. Jest to jednak możliwe jedynie dla niewielkiego zbioru miast.

Podejście funkcjonalne w geografii osadnictwa zakłada identyfikację głównych działalności gospodarczych danej miejscowości, a zatem determinujących jego funkcje. Najbardziej znaną koncepcją w tym względzie jest teoria bazy ekonomicznej. Relacja między sektorami endogenicznymi i egzogenicznymi zmienia się wraz z wielkością miasta. Im większe miasto, tym większy ma udział funkcji endogenicznych (Domański 2006). Jeżeli miasta małe można byłoby utożsamiać z dominacją sektora lokalnego (funkcje endogeniczne), to dla dużych typową jest wielka rola sektora uzupełniającego (funkcje endogeniczne związane z obsługą tak dużego skupiska ludności) oraz usług wyższego rzędu (funkcje centralne i egzogeniczne). Miasta średniej wielkości powinny więc posiadać znaczny udział funkcji egzogenicznych. Można byłoby sformułować tezę, że wynika to z faktu przekroczenia przez te miasta pewnego progu opłacalności umożliwiającego lokowanie tam niektórych rodzajów działalności gospodarczej (nie tyle ze względu na rynek zbytu, lecz przede wszystkim z uwagi na infrastrukturę i zasoby pracy). Rozmiary tej działalności znacznie przekraczają wewnętrzne zapotrzebowanie, co daje nadwyżkę przeznaczaną na rynek zewnętrzny.

Ośrodki zbliżone do górnej granicy miast średnich, aspirujące już do klasy miast dużych, na ogół mają zróżnicowane funkcje przemysłowo-usługowe, odgrywając też często rolę stolicy powiatu, a w latach 1975–1999 – nawet stolicy województwa. Z kolei najmniej ludne miasta średnie często wykazują słabe zróżnicowanie funkcjonalne i przejawy monofunkcyjności gospodarczej, zbliżonej w wielu układach regionalnych. W okresie transformacji ustrojowo-gospodarczej znacznie zmalała liczba miast przemysłowych i przemysłowo-usługowych na rzecz ośrodków o funkcjach usługowych. Analizując przedziały 20–50 tys. oraz 50–100 tys. mieszkańców, odnotowano, że „w pierwszej z tych kategorii wielkościowych udział miast o funkcji przemysłowej zmalał z 32,3% w 1973 r. do 8,3% w 2003 r. – w drugiej natomiast z 60,6% (1973 r.) do 4,1% (2003 r.). Z kolei udział miast o funkcji usługowej zwiększył się ponad dziesięciokrotnie w kategorii miast 20–50 tys. i piętnastokrotnie w kategorii miast 50–100 tys. mieszkańców” (Szymańska 2007).

Tendencje te są zgodne z ogólnokrajowymi, a nawet ogólnoswiatowymi zmianami w gospodarce, bowiem w każdej z kategorii wielkościowej miast odnotowujemy wzrost udziału usług, przy czym „w miastach małych i średnich zwiększa się udział usług powszechnych, podstawowych – z zakresu handlu, transportu, łączności, gospodarki komunalnej i mieszkaniowej. W dużych miastach obserwujemy przede wszystkim rozwój sektora czwartego (finanse i ubezpieczenia, obrót nieruchomościami, marketing

i reklama) oraz sektora piątego (ochrona zdrowia, edukacja, badania naukowe, administracja państwowa, wymiar sprawiedliwości, policja, wojsko, rekreacja i wypoczynek)” (Szymańska 2007). Jak w świetle odnotowywanych zmian funkcji przemysłowej i wzrostu znaczenia usług traktować dotychczasowe założenia modelu bazy ekonomicznej miasta, zwłaszcza jego podział na funkcje egzogeniczne i endogeniczne?

Podstawowe kierunki zmian struktury funkcjonalnej dotyczą raczej początkowego okresu transformacji, co budzi szereg pytań nie tylko o tendencje późniejsze, lecz również o prawidłowości przestrzenne czy też inne zróżnicowania strukturalne. Wskazane byłoby zatem poszukiwanie odpowiedzi na następujące pytania:

- a) Zakładając, że wielkość zaludnienia determinuje pojawianie się określonych działalności, to struktura funkcjonalna miasta powinna zależeć od niej. Czy zatem istnieje taki związek? Jaki jest podział zadań pomiędzy różnymi kategoriami wielkościowymi miast w nowych uwarunkowaniach polityczno-gospodarczych i czy w ogóle coś w tym zakresie się zmieniło?
- b) Jeśli miasto średnie uznamy za ogniwo pośrednie między wyższym a niższym szczeblem hierarchicznym miast, to jego rynek pracy powinien mieć charakter względnie zrównoważony, tzn. tyle samo osób powinno dojeżdżać do pracy z zaplecza i wyjeżdżać do pracy do pobliskiego dużego miasta. Zgodnie z prawami Ravensteina może się zdarzyć, że powiązania między miastami dużymi a małymi pomijają ośrodki średniej wielkości. Ważne jest zatem określenie roli miasta średniego jako ośrodka pracy bądź zamieszkania. Im silniejszy jest rynek pracy miasta średniego, tym większy strumień migrantów oraz dojeżdżających do pracy przechwytuje ono. Gdy zaś ten rynek słabnie, coraz większy strumień migrantów omija miasto średnie, kierując się bezpośrednio do miasta dużego, choćby leżało ono dalej. Czy w nowej rzeczywistości społeczno-gospodarczej Polski rynek pracy w miastach średnich słabnie i czy miasta te są „wymywane” z pracowników przez ośrodki większe, a strumień dojazdów do pracy z miast małych omija miasta średnie, kierując się do tamtych ośrodków? A może jest odwrotnie – wskutek załamania rynku pracy dużego ośrodka miasto średnie przechwytuje pracowników z mniejszych miejscowości oraz zatrzymuje własnych mieszkańców na swym rynku pracy? Przepływy te podlegają zapewne modyfikacjom ze względu na niejednorodność przestrzeni geograficznej (korytarze ułatwiające przemieszczenia w określonych kierunkach oraz bariery utrudniające te określone kierunki przemieszczeń), rozwój indywidualnej motoryzacji, dostępność i łatwość przemieszczeń niemal dla każdego.
- c) Czy i w jakim stopniu struktura sieci osadniczej wpływa na zmiany struktury funkcjonalnej miast średniej wielkości? Jak to przebiega w złożonych układach osadniczych? Czy rozwija się tam specjalizacja funkcjonalna sąsiadujących miast średnich? A co się dzieje, gdy dochodzi dysharmonizacja tego układu osadniczego?
- d) Istotne z badawczego punktu widzenia jest zarówno identyfikowanie wielkości oddziaływań miasta na zaplecze, jak i zaplecza na miasto oraz siły wzajemnych powiązań między nimi. Ich konsekwencją może być proces upodabniania się społeczno-gospodarczego tych obszarów bądź ich różnicowania.

Ponad dwudziestoletni okres funkcjonowania w Polsce nowej, posttransformacyjnej rzeczywistości gospodarczo-społecznej powinien pozwolić chociaż w części

ustosunkować się do tych kwestii i wykazać, na czym polega odmienność struktury funkcjonalnej miasta średniego oraz jakie prawidłowości zachodzą w organizacji struktury funkcjonalnej.

Miasta średnie a otoczenie

Zagadnienie relacji między miastem a jego otoczeniem jest złożone. Można je rozpatrywać w kategoriach powiązań danego ośrodka z innymi bądź jako układ jego relacji z bezpośrednim zapleczem.

W pierwszym przypadku miasto średnie jest swego rodzaju „przekaznikiem” impulsów rozwojowych w obrębie struktury hierarchicznej, będąc ogniwem pośrednim między miastami dużymi a małymi. Powstaje więc zasadnicze pytanie: na czym polega rola takiego pośredniego ogniwa osadniczego? W zakresie jakich powiązań przekazywane są te impulsy rozwojowe? Powiązaniem tymi są migracje stałe, dojazdy do pracy, przemieszczenia socjalno-bytowe oraz powiązania gospodarcze. To one wpływają na poziom gospodarczy miast, decydując tym samym o poziomie życia ich mieszkańców. Przez te powiązania są przenoszone i upowszechniane także idee oraz wzorce zachowań, kształtujące postawy i więzi społeczne. Pojawiają się przy tym następujące pytania: co miasta średnie przekazują miastom małym, a co od nich przejmują? Co zyskują na sąsiedztwie i wymianie z miastami dużymi, a co tracą? Podstawowym problemem jest więc identyfikacja więzi międzymiejskich oraz stopnia ich zrównoważenia, co w polskiej rzeczywistości statystycznej także trudno zrealizować.

Jeśli przyjmiemy tezę, że jedną z cech charakterystycznych miast dużych jest ich dośrodkowy układ ciężarów społeczno-gospodarczych, dla miast małych zaś układ odśrodkowy, to miasta średniej wielkości powinny mieć swój układ względnie zrównoważony. Dowodem na to powinny być dojazdy do pracy oraz migracje stałe.

W drugim przypadku rozważymy relacje miast średnich z ich bezpośrednim zapleczem. Miasto średnie oferuje mu podstawowy pakiet usług, można je zatem rozpatrywać w kategoriach ośrodka funkcji regionotwórczej. Istotą regionu społeczno-ekonomicznego jest dostęp do standardów, podstawowych placówek i instytucji zaspokajających potrzeby ponadpodstawowe. Poprzez więzi społeczno-ekonomiczne miasta z zapleczem są realizowane funkcje centralne takiego ośrodka.

Podstawowym elementem oddziaływania miasta średniego na region jest rynek pracy. Szczególnie przydatna jest więc tutaj koncepcja regionu miejskiego, obejmującego miasto ze strefą codziennych dojazdów do pracy (Zborowski 2005). Granica takiego regionu miejskiego jest wręcz determinowana zasięgiem dojazdów do pracy. Ich rola na rynku pracy podlega jednak ilościowym i jakościowym zmianom. O ile w okresie gospodarki planowej były one wskaźnikiem urbanizacji wsi, ilustrując wyłącznie w wielu regionach Polski związek obszarów rolniczych z ośrodkiem przemysłowym, o tyle transformacja ustrojowa ograniczyła wielkość i zasięg tych codziennych przemieszczeń w wyniku załamania wielu miejskich rynków pracy oraz wskutek nowej organizacji pracy (m.in. usunięcie konieczności codziennych dojazdów, nieetatowość, praca w domu). Jednocześnie, wobec niedorozwoju w dekadach PRL środków komunikacji masowej, dojazdy do pracy były w znacznym stopniu realizowane przez

przewozy pracownicze taborem zakładu pracy. Po roku 1990 ta rola przedsiębiorstw została znacznie zredukowana, a wzmożnił się udział dojazdów do pracy odbywanych prywatnymi środkami transportu. Nasilające się procesy suburbanizacji spowodowały przy tym pojawienie się coraz liczniejszej grupy osób dojeżdżających do miasta, a niebędących z urodzenia mieszkańcami podmiejskich gmin. Coraz powszechniejsze zamieszkanie pracowników miejskich zakładów pracy poza granicami miast, a także przesuwanie się tam aktywności gospodarczej (przenoszenie czy lokalizowanie nowych zakładów pracy w strefie oddziaływania miasta) utrudniają identyfikację zasięgu regionu miejskiego, jego granice stają się nieostre i rozmyte.

Jeszcze inną kwestią jest podział na cechy skalarne i wektorowe. O ile dojazdy do pracy (jako cecha wektorowa) ogólnie ilustrują stopień powiązań otoczenia z danym miastem (bądź złożonym układem osadniczym), o tyle cechy skalarne ilustrują stopień ich upodabniania się w zakresie wybranych cech społeczno-gospodarczych i infrastrukturalnych. Dojazdy do pracy są charakterystycznym identyfikatorem podejścia wektorowego, a analiza natężenia i współzależności cech w kolejnych strefach gmin otaczających dane miasto jest najczęściej stosowanym podejściem skalarnym. Obydwa te podejścia powinny być brane pod uwagę w analizie relacji miasta z otoczeniem.

Pojawiają się jednak dalsze kwestie problemowe:

- a) Jaką rolę w oddziaływaniu miasta na zaplecze odgrywa sama wielkość miasta średniego oraz kontekst strukturalno-funkcjonalny regionalnego układu osadniczego, w którym się ono znajduje?
- b) Jaki wpływ na przemiany miast średnich wywierają procesy suburbanizacji?

Ad a) Zarówno w przypadkach powiązań międzymiejskich, jak i relacji z bezpośrednim otoczeniem, istotną rolę w kształtowaniu przestrzennej struktury powiązań odgrywa złożoność układu osadniczego. Im bliżej siebie są usytuowane miasta, tym większe jest nakładanie się na siebie wzajemnych oddziaływań, co daje efekt tzw. koincydencji. Dotyczy to szczególnie układów osadniczych złożonych (konurbacje, aglomeracje), gdzie w bezpośrednim sąsiedztwie funkcjonują ośrodki miejskie różnej wielkości. Powstaje wówczas problem identyfikacji wielkości wpływu danego ośrodka na skalę oddziaływań między nimi oraz na ich bezpośrednie i pośrednie zaplecze. Przykładowo sąsiadujące z sobą dwa miasta średnie, znajdujące się w granicach konurbacji z dominacją nieodległego dużego miasta, to układ, gdzie zasięg oddziaływań tych dwóch miast średnich znajduje się wewnątrz strefy oddziaływań głównego ośrodka (miasta dużego). Im więcej jest ośrodków w takim złożonym układzie osadniczym, tym skala koincydencji większa, a zatem niezbędna będzie szczegółowa analiza ich wzajemnego oddziaływania. Ponadto, miasta duże są „z natury” ekspansywne i wymywają swe peryferia. Mniejszy jest też opór przestrzeni w oddziaływaniu takiego miasta na zaplecze, większa liczba powiązań, większa rola funkcji wyspecjalizowanych, wyraźniej też zaznacza się strefowość oddziaływania. Jak kształtuje się to więc w złożonych układach osadniczych? Czy pobudza to specjalizację funkcjonalną w sąsiadujących miastach średnich, a jeśli tak, to w jakim kierunku: konkurencji czy komplementarności funkcji?

Ad b) Badanie relacji „miasto średnie–otoczenie” powinno uwzględnić z jednej strony sąsiedztwo większych miast bądź zespołów miejskich, a z drugiej strony „kurczenie

się” miasta i suburbanizację. Niekoniecznie zjawiska te muszą się nasilać wraz ze wzrostem wielkości ośrodka miejskiego.

Miasta średnie w świetle wybranych koncepcji teoretycznych

Badania struktury wielkościowej miast oraz modele sieci miejskiej

Z przeglądu dotychczasowego piśmiennictwa geograficzno-ekonomicznego oraz społeczno-demograficznego wynika, że problematyka teoretyzacji przemian struktury wielkościowej miast nie budziła większego zainteresowania badaczy. Chronologicznie za pierwszą ważką próbę w tym względzie należałoby uznać wspomnianą wcześniej klasyczną już koncepcję ośrodków centralnych Christallera (1933). Przyjęta przez tego autora zasada centralności pozwala identyfikować ośrodek miejski, który odgrywa rolę jądra w stosunku do otaczającej przestrzeni, organizując rozmieszczenie jednostek niższego rzędu w zakresie podaży i popytu na dobra i usługi zgodnie z izotropowymi własnościami przestrzeni geograficznej oraz w pewnych przypadkach anizotropowości. Konsekwencją jest heksagonalny model hierarchicznego usytuowania względem siebie poszczególnych miejscowości. Dla przypomnienia Christaller wyodrębnił 7 poziomów hierarchicznych miast. Sieć ta kształtowała się w okresie feudalnym w warunkach transportu pieszego i konnego, kiedy gęstość sieci miast jako lokalnych rynków wymiany handlowej z rozwiniętym rzemiosłem zależała od gęstości sieci wsi, które te miasta obsługiwały (Kiełczewska-Zaleska 1972). Układ ośrodków centralnych okazał się stosunkowo trwały – do dziś pozostawił bowiem znaczną gęstość małych miast w wielu krajach europejskich. W następnych wiekach miasta te podlegały przeobrażeniom, głównie pod wpływem industrializacji, koncentracji ludności i działalności gospodarczej oraz postępowi w transporcie (kolejnictwo, motoryzacja). Część z nich, dzięki nowym funkcjom, wyrosła na ważne ośrodki w skali ponadlokalnej, ponadregionalnej, a nawet krajowej. Natomiast część małych miast – nie uzyskując nowych funkcji – podupadła, schodząc niekiedy do rzędu wsi. W modelu Christallera nie została jednak uwzględniona genetyczna typologia poszczególnych ogniw sieci osadniczej, a przecież poszczególne miasta powstawały i rozwijały się w różnych okresach historycznych i w różnych uwarunkowaniach społeczno-gospodarczych.

Podobnie strukturalne podejście do układu osadniczego reprezentuje tzw. reguła kolejności i wielkości Zipfa (1941), traktująca zbiór miast w kategoriach regionalnego układu osadniczego, który to zbiór da się sformalizować odpowiednią formułą matematyczną. Wzajemne oddziaływanie na siebie miast czy regionów można opisać przez zastosowanie pojęcia potencjału, wyprowadzone z równania grawitacji, co pozwala założyć, że wzajemne oddziaływanie dwóch obszarów (np. miast) jest równe iloczynowi mas tych obszarów, podzielonemu przez odległość między nimi (Zipf 1946). Także wielu innych autorów (Berry, Garrison 1963) poszukiwało ogólnych praw rządzących hierarchiczną strukturą wielkości miast, opierając się na prawach ekonomicznych i metodach dedukcyjnych (Kiełczewska-Zaleska 1972). Ważną częścią tych ujęć było więc traktowanie miast średniej wielkości jedynie jako elementu większej całości, tj. całej struktury osadniczej.

Dynamika systemów miejskich, stadia rozwoju miast i regionów

Wyjaśnianie przeobrażeń struktury osadniczej jest też możliwe na gruncie analizy systemowej (Chojnicki, Czyż 1978). „Koncepcja dojrzewania systemów głosi, że rozwój poszczególnych miast jest przyczyną i skutkiem długotrwałych procesów migracyjnych, które wiążą te miasta w system. Na szczeblu krajowym można wyróżnić trzy odrębne stadia kształtowania się systemów miejskich. Stadium pierwsze charakteryzuje ekspansja miast naczelnych, stadium drugie – formowanie się subsystemów miast wokół miast średnich, stadium trzecie – wzrost małych miast. Ewolucja systemów miejskich prowadzi więc do dekoncentracji ludności i jej redystrybucji. (...) Obserwuje się przesuwanie ludności w dół hierarchii miast, jak i przekształcanie obszarów wiejskich w miejskie. Taką dekoncentrację nazywa się skoncentrowaną dyspersją” (Domański 2006). Proces ten jest traktowany w dużej mierze jako konsekwencja przemian urbanizacyjnych w nawiązaniu do poszczególnych stadiów urbanizacji, począwszy od urbanizacji „właściwej”, poprzez suburbanizację, do dezurbanizacji. Wzrost gospodarki miejskiej oraz wzrost regionalny mają więc charakter cykliczny, wykazując zarówno krótkie, kilkuletnie cykle rozwoju (1. prosperity rozwijającej się, 2. prosperity kurczącej się, 3. recesji pogłębiającej się, 4. recesji przechodzącej w ekspansję – Berg i in. 1987; Gorzelak 2000), jak i podlegając cyklom sekularnym (np. cykle Kondratiewa, stadia urbanizacji). Zatem rozwój miast i regionów podlega cyklicznym wahaniom – zarówno rozwojowi długofalowemu, krótszym cyklom rozwojowym, wahaniom koniunkturalnym, jak i zmianom nieciągłym.

W ten nurt badań w zakresie przemian struktury wielkościowej miast wpisała się w latach 90. propozycja Geyera i Kontuly’ego (1993). Autorzy ci rozpatrują rozwój miast jako kolejno następujące po sobie cykle rozwoju miast dużych, średnich i małych, przy czym amplitudy tego rozwoju są coraz mniejsze. Zgodnie z tym modelem przemiany społeczno-gospodarcze ośrodków średniej wielkości stanowią pochodną wcześniejszej fazy przemian miast największych w danym zbiorze. Wyjaśnieniu prawidłowości w rozwoju miast służy m.in. badanie trajektorii tego rozwoju (Parysek, Kotus 1997; Parysek 2004). Nie należy przy tym zapominać o teorii progów rozwojowych miasta Malisza (1971).

Baza ekonomiczna miast

Rozwój teorii bazy ekonomicznej (bądź szerzej – teorii rozwoju regionalnego) pozwolił na identyfikację tych funkcji, które determinują rozwój miasta bądź regionu. Odpowiednie kształtowanie się relacji między sektorem egzogenicznym (zewnętrznym) a endogenicznym (wewnętrznym) wpływa zasadniczo na kreowanie wizerunku tych przemian. Liczne próby charakterystyki bazy ekonomicznej miast Polski zaowocowały zarówno opracowaniami teoretycznymi, jak i empirycznymi (Dziewoński, Jerczyński 1971; Kozak 1991; Mateczak 1992; Szymańska 2004).

„Systemy hierarchiczne miast muszą nie tylko spełniać swoje funkcje, lecz także mieć zdolność do adaptacji do zmieniających się warunków środowiska. W procesie formowania się i przekształcania ustala się równowaga między stabilnością funkcji a elastycznością umożliwiającą adaptację do zmieniającego się otoczenia” (Domański 1989).

Hierarchie miast upraszczają się od dołu, gdyż następuje spadek względnego znaczenia najmniejszych miast, których zasięg oddziaływania jest ograniczany i wypierany przez ekspansję miast największych. Niekiedy systemy hierarchiczne są zastępowane przez sieci miejskie, co oznacza, że funkcje miejskie nie są już zorganizowane hierarchicznie, lecz rozwijają się na zasadzie komplementarności. Szybki wzrost znaczenia takich niehierarchicznych sieci interakcji prowadzi do fragmentacji utrwalonych układów hierarchicznych miast (Korcelli 2000). Tradycyjna hierarchiczna organizacja miast zmienia swą strukturę i stopniowo jest zastępowana przez sieć miast (Parysek 1995). Te przeciwstawne tendencje do koncentracji i dekoncentracji w systemie miejskim mogą prowadzić do szybkiego rozwoju wielkich metropolii, a także i do tworzenia intensywnie zintegrowanych regionalnych podsystemów miast (Domański 2006).

Rola czynników rozwoju i możliwości niwelowania dysproporcji regionalnych

Z zasygnalizowanych tutaj spostrzeżeń wynika, że miasto średnie jako ogniwo stymulujące rozwój społeczno-gospodarczy regionu powinno znaleźć istotne miejsce w badaniach rozwoju regionalnego. Decydujące stają się kwestie:

- Czy teorie rozwoju regionalnego są przydatne do wyjaśniania przemian miast średniej wielkości?
- Jakie mogą być teorie wyjaśniające funkcjonowanie miast średnich w otoczeniu czy w sieci osadniczej?

Liczne próby przeniesienia teorii wzrostu gospodarczego ze skali międzynarodowej do regionalnej często traktują region punktowo, a tylko co najwyżej jako region powierzchniowy, czyli obszar jednorodny w zakresie pewnego zespołu cech. Tymczasem należałoby raczej traktować je jako regiony węzłowe z centrum ogniskującym podstawowe powiązania oraz wzbudzającym impulsy rozwojowe. Próby oceny niektórych z teorii rozwoju regionalnego były podejmowane w kontekście ich zastosowania do konkretnych regionów (Runge 2009).

Adaptacja modelu neoklasycznego do wyjaśniania procesów gospodarczych na poziomie regionalnym prowadzi do wniosku, że produkcja regionu i jego rozwój zależą od dostępności czynników produkcji, tj. kapitału i pracy oraz poziomu rozwoju technologicznego gospodarki regionalnej (Churski 2004). Teorie neoklasyczne zakładają, że podstawą przyspieszenia wzrostu gospodarczego regionu jest zdolność do akumulacji kapitału na jednostkę pracy (pracownika) oraz do szybkiego adaptowania innowacji.

W latach 50. XX wieku szerokie zastosowanie w wyjaśnianiu rozwoju regionalnego uzyskały popytowe modele procesów gospodarczych, przez geografów regionalnych szerzej zastosowane w latach 70. Konieczność wyrównywania pogłębiających się dysproporcji w rozwoju regionalnym uzasadniała stosowanie interwencjonizmu oraz uwzględnianie coraz większej liczby czynników rozwojowych.

Rozwój miast i regionów jest kształtowany przez wiele czynników (lokalizacyjnych), do których należą: zróżnicowanie popytu i podaży, przestrzenne zróżnicowanie cen, zasoby przyrodnicze, a przede wszystkim zróżnicowane koszty produkcji, które są zależne od możliwości pozyskiwania czynników produkcji, zwłaszcza kapitału i pracy (Domański 2006). Dysproporcje przestrzenne reguluje przepływ kapitału między re-

gionami stymulowany różnicą stóp procentowych. Kapitał nie jest jednak całkowicie mobilny, przy czym jego poszczególne rodzaje wykazują różny stopień mobilności. Koszty pracy zależą od wysokości płac i wydajności pracy. Przestrzenna analiza popytu i podaży koncentruje się wokół kwestii: jaki popyt jest zaspokajany przez produkcję lokalną, jaki poprzez import – a jaki nie jest w ogóle zaspokajany. Jednym ze sposobów opisywania intensywności popytu jest zastosowanie pojęcia potencjału, wyprowadzone z równania grawitacji (wzajemne oddziaływanie dwóch obszarów jest równe iloczynowi mas tych obszarów podzielonemu przez odległość między nimi). Alternatywną miarą uwzględniającą popyt efektywny jest potencjał rynkowy (Domański 2006).

Jednym z ważniejszych czynników lokalizacyjnych są odległość i koszty transportu. Na tym bazowały główne teorie lokalizacji produkcji (m.in. Weber 1909). Z kolei Lösch (1961) swoją teorię oparł na maksymalizacji zysku jako głównym kryterium optymalnej lokalizacji (w odróżnieniu od Webera, zakładającego minimalizację kosztów transportu). Popyt na wyroby przemysłowe nie jest bowiem wielkością stałą, gdyż wykazuje elastyczność względem cen i dochodów. Powszechnie spożywane dobra będą produkowane w dużej liczbie miast o małych rynkach zbytu. Dobra wyższego rzędu, tj. nabywane rzadko, będą wytwarzane w małej liczbie miast o dużym rynku zbytu. Nałożenie na siebie obszarów rynkowych poszczególnych dóbr może dawać wrażenie chaosu, jednak wystarczy ułożyć je tak, aby miały jeden wspólny punkt środkowy. W miejscach współwystępowania dużej liczby różnych obszarów rynkowych pojawiają się tzw. korzyści aglomeracji, które są istotnym czynnikiem rozwoju dużych miast i wzrostu ich dominacji nad otaczającymi obszarami (Tarkowski 2008).

Próbę powiązania głównych teorii ekonomii z geografiami ekonomiczną i z przestrzennymi wymiarami gospodarki podjął Krugman (1991). Zauważył on dwie przeciwstawne tendencje: z jednej strony producenci chcą lokalizować działalność blisko swych dostawców oraz rynku zbytu (Marshall 1925), z drugiej zaś – immobilność niektórych zasobów (np. grunty, surowce, zasoby pracy) przeciwstawia się tej tendencji do aglomeracji jako siła odśrodkowa. Przeciwwstawne oddziaływanie tych dwóch sił (dośrodkowej i odśrodkowej) kształtuje ewolucję przestrzennej struktury gospodarki. Krugman, wykorzystując teorię rozwoju spolaryzowanego oraz zasadę kumulatywnej przyczynowości Myrdala, opracował model przestrzennej koncentracji działalności gospodarczej, w którym podkreślił rolę zależności między korzyściami skali, kosztami transportu i popytem. Dzięki uwzględnieniu dynamiki zjawisk powstał więc model gospodarki jako samoorganizującego się systemu. Procedury symulacyjne ujawniły systematyczną słonność do formułowania się sieci ośrodków centralnych, rozmieszczonych niemal równomiernie.

Rozważanie przemian miast w kategoriach rozwoju regionalnego ujawniło grupy czynników wpływających na ten rozwój (m.in. Gorzelak 1989, 2003; Kot 2001; Miszczuk 2003). Podkreślana jest przy tym ważna rola inwestycji kapitałowych, handlu, edukacji, innowacji technologicznych, inwestycji publicznych (Gorzelak 1989; Churski 2004), natomiast nie dostrzega się cech samego układu osadniczego.

Podsumowanie

Zasygnalizowane w niniejszym opracowaniu podstawowe problemy badań miast średniej wielkości prowadzą do kilku spostrzeżeń uogólniających:

1. Zwrot zainteresowań badaczy ze skali makro- do mikro-, wynikający w dużej mierze z transformacji ustrojowo-gospodarczej, załamania dotychczasowych podstaw metodologicznych wielu badań, ograniczeń w dostępności danych statystycznych oraz z rozkwitu studiów lokalnych – praktycznie pominął mezoskalę (miast średnich).

2. Paradoksalnie, osłabienie rozwoju, a nawet regres dużych miast w początkowym okresie transformacji skierował uwagę części badaczy w stronę małych miast. Sprzyjała temu atmosfera powrotu do samorządności i lokalności, nie tylko w naukach ekonomicznych, lecz i w społecznych.

3. Ugruntowane przez lata stereotypy badawcze często przyjmuje się jako nadal obowiązujące. Stereotyp miasta średniego przesłonił nie tylko regionalne zróżnicowanie miast średnich, lecz także ich przemiany w czasie. Oznacza to, że być może inny charakter mają miasta średnie, np. w woj. podlaskim niż w śląskim. Inną rolę miasta średnie zapewne odgrywały w latach 50. XX wieku, inną w latach 70., a inną obecnie. Tym samym w badaniach przemian miast średnich w Polsce niezbędne jest przyjęcie co najmniej czterech kontekstów: przestrzennego, historycznego, społecznego i gospodarczego.

4. Ważna w polskiej literaturze geograficznej monografia Tarnowa, jako egzemplifikacja problematyki miasta średniego, była właściwa i potrzebna wtedy, gdy powstała. Sygnalizowała ona najważniejsze problemy związane z tą kategorią wielkościową miast. Podobnie jak w przypadku pojęcia Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego (GOP), dzieło jednak uległo już dezaktualizacji i nie odpowiada obecnej rzeczywistości. Zarówno liczba miast średnich, ich potencjał demograficzny, udział w terytorialnym podziale pracy, jak i kreowanie powiązań regionalnych i ponadregionalnych dobitnie wskazują na ważną rolę tych ośrodków w krajowym układzie osadniczym. Tymczasem zarówno liczba opracowań empirycznych, jak i prób teoretycznych odniesień na ten temat jest zbyt mała.

Reasumując, dotychczasowe próby uogólnienia teoretycznego przemian miast polskich dotyczyły miast dużych bądź złożonych układów osadniczych. Miasta średnie zdecydowanie rzadziej były w centrum zainteresowań. Nie zwalnia to jednak od prób ich badania, bowiem zasadniczą kwestią problemową jest odpowiedź na pytanie: czy miasta średnie w Polsce, w całej swojej złożoności strukturalno-funkcjonalnej, ze swoimi zróżnicowaniami i oddziaływaniami społeczno-gospodarczymi są prostym przeniesieniem z większej skali do mniejszej problemów miast dużych, czy też stanowią inną jakość problemową.

Literatura

- Berg van den L., Burns L.S., Klaassen L.H., 1987, *Spatial cycles*, Gower, Aldershot.
Berry B.J., Garrison W.L., 1963, *Alternatywne wyjaśnienia stosunków między wielkością a rangą miast*, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, 1.

- Chojnicki Z., Czyż T., 1978, *Analiza systemowa w geografii*, Czasopismo Geograficzne, z. 3, 265–286.
- Christaller W., 1933, *Die Zentralen Orte In Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*, Gustav Fischer Verlag, Jena.
- Churski P., 2004, *Rozwój regionalny w warunkach transformacji gospodarczej i integracji europejskiej* [w:] S. Ciok, D. Ilnicki (red.), *Regionalny wymiar integracji europejskiej*, Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych VIII/1, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, 31–44.
- Domański R., 1989, *Podstawy planowania przestrzennego*, PWN, Poznań–Warszawa.
- Domański R., 2006, *Gospodarka przestrzenna. Podstawy teoretyczne*, PWN, Warszawa.
- Dziewoński K., Jerczyński M., 1971, *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Metody pośrednie identyfikacji i pomiaru*, Prace Geograficzne IG PAN, 87.
- Dziewoński K., 1983, *Geografia osadnictwa i ludności w Polsce w latach 1945–1982. Mechanizmy rozwoju*, Przegląd Geograficzny, LV, 3–4, 547–569.
- Dziewoński K., Iwanicka-Lyrowa E. (red.), 1971, *Studia z geografii średnich miast w Polsce. Problematyka Tarnowa*, Prace Geograficzne IG PAN, 82.
- Eberhardt P., 1986, *Krajowy system osadniczy*, Czasopismo Geograficzne, 1, 21–46.
- Geyer H.S., Kontuly T., 1993, *A theoretical foundation for the concept of differential urbanization*, Int. Reg. Sci. Rev. 15, 157–177.
- Gorzela G., 1989, *Teorie rozwoju regionalnego a gospodarka socjalistyczna*, Przegląd Geograficzny LXI, 3, 265–280.
- Gorzela G., 2000, *Trwałość i zmiana: Historia, transformacja i przyszłość polskich regionów*, Ekonomista, 6, 737–761.
- Gorzela G., 2003, *Błeda i zamożność regionów*, Studia Regionalne i Lokalne, 1(11), Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, 37–58.
- Heffner K., 2003, *Małe miasta a rozwój obszarów wiejskich* [w:] A. Stasiak (red.), *Problemy zagospodarowania terenów wiejskich w Polsce*, Biuletyn KPZK PAN, 207, Warszawa.
- Ilnicki D., 2003, *Miasta polskie jako potencjalne metropolie o znaczeniu kontynentalnym (próba identyfikacji)* [w:] I. Jażdżewska (red.), *Funkcje metropolitalne i ich rola w organizacji przestrzeni*, XVI Konwersatorium Wiedzy o Mieście, Łódź, 61–72.
- Kielczewska-Zaleska M., 1972, *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, PWN.
- Korcelli P., 2000, *Europejski system miast*, Przegląd Geograficzny, 4, LXXII, 355–372.
- Kot J., 2001, *Rozwój lokalny – jego istota, cele i czynniki* [w:] T. Markowski, D. Stawasz (red.), *Ekonomiczne i środowiskowe aspekty zarządzania rozwojem miast i regionów*, Uniwersytet Łódzki, Łódź, 137–162.
- Kozak A., 1991, *Baza ekonomiczna i klasyfikacja funkcjonalna miast województwa kieleckiego*, Studia Kieleckie, 2/70, KTN Kielce.
- Krugman P., 1991, *Geography and trade*, MIT Press, Cambridge Mass.
- Kwiatek-Sołtys A., Runge A., 2011, *Małe średnie miasta Polski na osi kontinuum osadniczego* [w:] M. Soja, A. Zborowski (red.), *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, 151–162.
- Lösch A., 1961, *Gospodarka przestrzenna. Teoria lokalizacji*, PWN Warszawa.

- Malisz B., 1971, *Metoda analizy progowej w zastosowaniu do planowania rozwoju miast i regionów* [w:] B. Malisz, J. Żurkowski (red.), *Metoda analizy progowej*, Studia KPZK PAN, 34, 27–47.
- Marshall A., 1925, *Zasady ekonomiki*, Wydawnictwo M. Arct, Warszawa.
- Mateczak A., 1992, *Zmiany w strukturze funkcjonalnej miast Polski w latach 1973–1983*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica, 17, 9–25.
- Miszczuk A., 2003, *Regionalizacja administracyjna Rzeczypospolitej. Koncepcje teoretyczne a rzeczywistość*, UMCS, Lublin.
- Parysek J., 1995, *Duże miasta Europy i ich rola w procesie urbanizacji, rozwoju społeczno-gospodarczego i europejskiej integracji u schyłku XX wieku*, Przegląd Geograficzny, 3–4, 225–248.
- Parysek J., 2004, *Trajektorie rozwoju miast polskich w latach 1992–2002* [w:] J. Parysek (red.), *Rozwój regionalny i lokalny w Polsce w latach 1989–2002*, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 117–132.
- Parysek J., Kotus J., 1997, *Powojenny rozwój miast polskich i ich rola w procesie urbanizacji kraju*, Przegląd Geograficzny, 1–2, LXIX, 33–54.
- Runge J., 2009, *Katowice region In the light of the selected conceptions of social-economic transformations*, Bulletin of Geography. Socio-economy Series 11/2009, UMK, Toruń.
- Runge A., 2011, *Medium-sized towns in the context of size structural changes of towns in Poland* [w:] A. Runge, A. Kuczabski (red.), *Medium sized towns of Central-Eastern Europe in the period of economic system transformation and social changes*, National Academy of Public Administration at the President of Ukraine, Kharkiv Regional Institute of Public Administration, Kharkiv, 66–87.
- Stasiak A., 1994, *Wstępna koncepcja głównych węzłów osadniczych Polski* [w:] A. Stasiak (red.), *Podstawowe węzły układu osadniczego Polski*, Biuletyn KPZK PAN, 167, 29–46.
- Szymańska D., 2004, *Change in the employment structure and the functions of Polish towns in the years 1984–2000*, Current Politics and Economics of Russia, Eastern and Central Europe, t. 19, nr 4, Nova Science Publishers, Inc., New York, 245–263.
- Szymańska D., 2007, *Urbanizacja na świecie*, PWN, Warszawa.
- Tarkowski M., 2008, *Centra i peryferie rozwoju społeczno-gospodarczego Polski w okresie transformacji ustrojowej*, Wyd. „Bernardinum”, Gdynia–Pelplin.
- Zborowski A., 2005, *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej regionu miejskiego w okresie realnego socjalizmu i transformacji ustrojowej (na przykładzie Krakowa)*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Zipf G.K., 1941, *National unity and disunity*, Principia Press, Indiana/ Bloomington.
- Zipf G.K., 1946, *The P_r P_rD hypothesis on the innercity movement of person*, American Sociological Review, 11, 677–686.

Anna Runge
Wydział Nauk o Ziemi
Katedra Geografii Ekonomicznej
Uniwersytet Śląski
ul. Będzińska 60, 41–200 Sosnowiec
e-mail: anna.runge@us.edu.pl